

תולדות: זכות הקנין

הציווי הא-להי המלווה את בריאת האדם: "ומלאו את הארץ וכבשוה, ורדו בדגת הים..." הוא אחד מן היסודות המעצבים את תפקיד האנושות ואת התשתית הבסיסית ביותר של החברה והכלכלה בעולם. עם בריאתו, ניתנה לאדם זכות, ובצדה גם חובה, לכבוש את הארץ ולשלוט בה. אלמלא כן, היה מקום למחשבה, שהקב"ה הוא בורא העולם ומנהיגו, ואין האדם אלא אורח ביקום. הוא רשאי להנות מן העולם כפי צורך קיומו, אבל אין הדבר מאפשר לו קנין ובעלות. לא על חפצים, ובודאי שלא על הבריאה עצמה – הקרקע ומקורות המים, הצמחיה או בעלי החיים. בתרבויות שונות בעולם, עד ימינו אלה, קיימות תפיסות השוללות את זכות הקנין הפרטי. יש שסוברים כך מפני שיקולים של צדק בין בני אדם – כדוגמת הקהילות השיתופיות הידועות מימי כתות ים המלח ועד המדינה הקומוניסטית המודרנית. יש שמבקשים להגביל את זכויות הקנין ושליטת האדם במשאבי העולם מפני שיקולים של קידוש הטבעיות והחופש: בכלל אלו אפשר למנות כתות ודתות ממזרח אסיה דרך מסדרי נזירים באירופה הנוצרית, ועד ארגונים ירוקים וסביבתיים בזמננו.

התורה אינה סבורה כך. הכלל שעל פיו מונהג העולם הוא: "השמים שמים לה', והארץ נתן לבני אדם". אמנם, יש הגבלה על יכולתו של האדם לפגוע בבריאה וביקום – האיסור של "בל תשחית" הוא דוגמה לכך. ודאי שקיימת הגבלה על היכולת של אדם או חברה להשתלט על משאבים באופן שפוגע בבני אדם אחרים. כל מערכת דיני הניזקין ודיני ממונות נועדה להסדיר את הדרך הלגיטימית למימוש זכויות הקנין של אדם וחברה תוך איזון עם הזכויות של הזולת. אולם, ההכרה הבסיסית היא שהקיום של האדם בעולם מניח כיסוד את מושג הקנין, נותן לגיטימציה להשתלטות של האדם על משאבי הטבע ועל תוצרי העשייה האנושית, ומאפשר צבירת רכוש והון, ליחידים ולקבוצות. אם הדבר נעשה באופן הגון וכשר – לא זו בלבד שאין בו פסול, אלא הוא אף מהווה סימן ואות לברכה ה'. קיימת חובה ראשונית להודות לקב"ה על מתנתו וברכתו: "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה – מעל", אולם אם ידע האדם לברך את ה' תמורת ברכתו, הרי הוא זכאי להנות מן העולם העומד לרשותו.

מנקודת מבט זו, אפשר למצוא בכל פרשה ופרשה בספר בראשית התמודדות עם השאלות היסודיות של הזכויות הקנייניות של אדם וחברה. בראש ובראשונה, בסיפורי האבות. שלשת האבות היו אנשי העולם הזה, צברו רכוש, ניהלו חיי עבודה ומסחר, והתמודדו עם אתגרים שהציבה בפניהם החברה הסובבת אותם.

בפרשת תולדות מתנהלים שני מאבקים חשובים על נושאים בעלי משמעות כלכלית. האחד הוא המאבק החיצוני, בין יצחק לבין הפלשתים, על האחיזה בארץ. והשני הוא המאבק בתוך ביתו של יצחק, בין יעקב לבין עשו, על הירושה. נתבונן במאבק הראשון, ממנו אפשר ללמוד פרק בסדרי כלכלה וחברה, לדורות עולם. המאבק עם הפלשתים התנהל בכמה שלבים. בשלב הראשון, יצחק זכה להצלחה מרשימה ועורר את קנאת הפלשתים: "ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה', ויגדל האיש וילך הלוך וגדול עד כי גדל מאד, ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר, ועבדו רבה, ויקנאו אותו פלשתים". התורה אינה רואה פסול בעושר ובהצלחה הכלכלית, בתנאי שהיא מלווה בהכרה שזו ברכת ה'. במקביל מסתבר, שהצלחה כלכלית מעוררת קנאה. לקנאה זו יש אופני ביטוי שונים. קהלת, החכם מכל אדם, אמר: "ראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה, כי היא קנאת איש מרעהו". במובן מסוים, הקנאה היא מניע חיובי הגורם לבני אדם לתחרות ומתוך כך להישגים והצלחה, גם אם יש בכך ממד של הבל, ורדיפה אחרי השגים מיותרים. אבל ישנה גם קנאה נמוכה יותר, קנאה שאינה מעוררת עשייה ויצירה מתוך תחרות ושאיפת הישג, אלא קנאה שכל מטרתה פגיעה בהצלחת הזולת מתוך צרות עין. כזו היתה קנאת הפלשתים ביצחק.

את קנאת הפלשתים יש לפרש בשני אופנים. האופן האחד, כפגם מוסרי פשוט – קנאה בהצלחתו, שדחפה אותם לפגוע בו. האופן האחר, עוטף את הקנאה בכסות אידיאולוגית: שלילת זכותו של היחיד להתעשר באופן משמעותי יותר מזולתו. ההבדל בין שתי הגישות הללו בא לידי ביטוי בשתי התגובות של הפלשתים לעושרו של יצחק. התגובה הגסה, תוצר הקנאה הפשוטה, היתה סתימת הבארות שחפרו עבדי אברהם. הפלשתים חסמו בפני יצחק את מקור המים, כדי לפגוע בהצלחתו, הן ביבולים של עבודת האדמה, הן בגידול המקנה. לפלשתים לא צמחה כל תועלת מסתימת הבארות, וכל עניינה הוא רק צרות עין המבקשת לפגוע בעשיר, בלי לשקול האם תצמח מכך תועלת כלשהי לעצמם. התגובה האחרת, המעודנת והמתוחכמת יותר היתה גישתו של אבימלך, שגרש את יצחק באמר: "לך מעמנו, כי עצמת ממנו מאד". לחברי אבימלך יש כמה מובנים. ראשית, הגירוש נועד למנוע את הקנאה: אם יצחק לא יהיה בסביבתם, לא יוטרדו הפלשתים מהצלחתו ולא יקנאו בו. שנית, גרושו של יצחק משאיר את האדמות ואת הבארות בידי הפלשתים ואפשר שישכילו להפיק מכך תועלת. דרך פירוש שלישי, היא הצעת חז"ל לקרוא "עצמת ממנו" במובן "עצמת משלנו", כלומר, התעשרת מן המשאבים

והרכוש שלנו, ולכן אנו דורשים את זכותנו ונוטלים ממך את שמגיע לנו. בדומה לטענתם של בני לבן: "ומאשר לאבינו עשה את כל הכבוד הזה". גישה זו המיוצגת על ידי אבימלך יכולה לפעמים להיות נכונה, כאשר אדם עושה עושר ולא במשפט, ומתעשר על ידי עושק הזולת. אבל אין זאת אומרת, שכל אדם עשיר ומצליח הגיע להשגיו על חשבון אחרים. המקרה של יצחק הוא דוגמה לכך שאדם יכול להתעשר בזכות ברכת ה'. יעקב יוכיח, שהצלחתו של אדם יכולה להיות מבוססת על עבודה קשה, בצירוף תחכום וחשיבה יצירתית. אבימלך הפלשתי מייצג את הגישה של בעלי הקנאה, הסבורים שלעולם הצלחתו של האחר באה על חשבונם וגורעת מחלקם.

השלב הבא במאבק של הפלשתים נגד יצחק היה נסיון לגזול ממנו את הבארות שחפר מחדש בנחל גרר. זו מדרגה חמורה יותר ביחסו של הציבור אל בעלי הממון – גזילת ממונם ו"הלאמה" של רכושם הפרטי. עבדי יצחק חופרים ומוצאים מים, ורועי גרר טוענים: "לנו המים". כך נהגו בעת המהפכה ברוסיה, כאשר הפרולטריון שדד את רכושם של ה"בורגנים", וכך אנו שומעים עד עצם היום הזה, קריאות לפגוע ב"עשירים" בדרכים שונות ומשונות. לעתים, הרבה מעבר לתביעה הלגיטימית של תשלום מסים וחובת השתתפות ההולמת את יכולתם של בעלי הממון בנשיאה בנטל הציבורי.

בסופו של דבר יצחק התרחק מהם, חפר באר שעליה לא רבו אתו עוד, ואבימלך מלך גרר הגיע להכרה שהצלחתו של יצחק נובעת מכך שה' היה עמו, וכדאי להם לכרות עמו ברית, ולא להאבק בו. נראה, שלאורך ספר בראשית כולו, מסיפור הבריאה ועד סיפור יוסף במצרים, התורה מלמדת להכיר בערך של הקניין, העבודה והרכוש. שוללת את הקנאה וצרות העין מצד אלו שאין להם, ואת החמס והשררה מצד אלו שיש שלהם. איזון נכון שבין המרכיבים הללו, מזכה את האדם להנות מברכת ה' ומחייב אותו באחריות לפיתוח העולם, תיקונו ויישובו.